

VERLICHTING EN RELIGIE

geloof verdwijnt niet zomaar

Tom Tak
Winter 2009

VERLICHTING EN RELIGIE

Geloof verdwijnt niet zomaar

Tom Tak
Winter 2009

Mythologica

Bijna alle culturen kennen de geschiedenis van een geheimzinnige graal, en bijna allemaal vertellen ze de geschiedenis van de zoon die zijn moeder begeert en zijn vader uit de weg wil ruimen. Ook het verhaal van de vrouw die in het oerwoud door een jaguar wordt opgejaagd en door een kinderstem wordt gered is bij meerdere volkeren bekend. De personages die in deze mythische vertellingen voorkomen variëren. Het hoeft niet noodzakelijk een jaguar of een kind te zijn. Hierover kunnen wij lezen in de mythologica van de Franse socioloog en filosoof Claude Lévi-Strauss die dit jaar honderd jaar zou zijn geworden.¹

Lévi-Strauss heeft een belangrijk aandeel gehad in de introductie van het structuralisme in de sociale wetenschappen. Zijn structurele antropologie beschrijft de mens als een *machine* met *miljarden zenuwcellen onder de termietenbeuvel van de schedel*. Beeldend schrijven kon hij. Niet mensen scheppen mythen, eerder gebeurt het omgekeerde, grote fabelachtige verhalen maken menselijk leven pas mogelijk. Anders dan de dieren zijn wij arm aan instincten. Een zintuiglijk bewustzijn, met weinig natuurdriften toegerust, zou ons zonder geest continu in levensgevaar brengen. Maar gelukkig, al vanaf de oertijd schieten mythen te hulp. Zij geven interpretatieve antwoorden op belangrijke bestaansvragen, verspreiden over de gehele wereld ideeën van een komende gouden eeuw, meestal eerst na een zondvloed die de mens grote verschrikkingen brengt; ze voegen samen wat anders in het dagelijkse leven gevaarlijk onverbonden blijft en vormen de grondslag van humaan denken en spreken. Lévi-Strauss noemde de kleinste en tot niets anders te herleiden eenheid waarmee het mythische bewustzijn werkt *mythème*. Het is de kern van een verhaal over mensen die verkeren met goden. Een numineuze boodschap verteld door een ziener, soms een messias, en vervolgens eindeloos naverteld. De goden spreken indirect. Hun geest werkt bij voorkeur in de natuur én in de daden van mensen. In de mythe stoelt de wordingsgeschiedenis van de mens op niet te beredeneren bestanddelen van het heilige. De boodschap van de wereldbouwer luidt, dat wij alleen met hulp van goden in de onbegrijpelijke en verwarrende wereld, waarin we ons aanvankelijk geplaatst zien, kunnen overleven en ontkomen aan de hydra van de tweedracht in het sociale verkeer, het laatste althans voor een poos.

¹ Claude Lévi-Strauss, *Mythologiques*, I-IV, 1964-1971

Een grondeigenschap van de mens is zijn taligheid. Maar niet alles wat wij zeggen is van hetzelfde niveau. Er bestaat een zingevende taal, ingebed in de dagelijkse taal, een enkele keer ook in de werktal van een theoloog, filosoof, of een wetenschapper, die ons helpt chaos met al zijn onvoorspelbaarheid te beteugelen door er krachtige interpretatieve verklaringen overheen te leggen. Een taal die een preambule is van antwoorden op onze grote bestaansvragen. Deze taal werd in Europa al ver voor het christendom door de voor-socratici en door Homerus in de Odyssee gesproken.

Mythen brengen samen en houden gescheiden

Vanaf de renaissance laat de moderne filosofie en in haar kielzog de sociale wetenschappen ons hardnekkig weten dat het creationisme een idee-fixe is. De scheppingsleer zou een religieuze waanvoorstelling zijn. God als goede herder een fantasiebeeld. In werkelijkheid is hij ijverzuchtig en zet mensen tegen elkaar op! Al in de 17e eeuw vond de Engelse filosoof Thomas Hobbes het hoog tijd de strijd aan te binden met de utopische semantiek van alle mythen. Vooral met de schijn van glorie van het van de triomftocht van de Verluidde: elk mens heeft een door hij zichzelf kan bevrijden dood. Hij heeft daarvoor geen voor enkelen die zich niet opkeren. Achterblijvers, die de kritische en experimentele betalrijke technische nouveautés nieuwingen.

christendom. Het was het begin lichtung. De nieuwe boodschap groot autoplastisch talent, waarvan zijn egoïsme en angst voor de god nodig. Godsdienst is slechts gestoten voelen in de vaart der volaansluiting hebben gemist met de oefening van wetenschap, met de en radicale sociale en politieke vernieuwingen.

In 1651 lanceerde Hobbes een burgerlijke staatstheorie die voor de moderne politieke filosofie grondlegend is geworden. *Leviathan or the Matter, Forme and Power of a Commonwealth Ecclesiasticall and Civil.*² In dit werk leverde hij zowel kritiek op de patriarchale christelijke leer van goddelijke goedertierenheid, als, in het voetspoor van de door hem bewonderde Thukydides, op de scheiding van machten in de democratie. Hobbes combineerde in zijn *Leviathan* een materialistische mensbeschouwing met de schets van een autoritair staatsapparaat. Zelfhandhaving en streven naar genot zijn de belangrijkste drijfveren van het handelen van de mens in zijn natuurlijke staat. *Homo homini lupus.*³ De ene mens is voor de andere een wolf. Gebrek en angst voor de dood zorgen er voor dat de primitieve mens toch met lotgenoten samenklontert en zelfs een gemeenschap wil vormen. Hoge beschaving ontstaat volgens Hobbes pas door de

² Thomas Hobbes, *Leviathan*, ed. with an introd. by J.C.A. Gaskin, Oxford 1998

³ Zie Titus Maccius Plautus, *Asinaria*, vert. door John Henderson, The Latin Library, 1894, regel 495, The University of Wisconsin Press, Madison 2006

aanwezigheid van een aardse autoriteit die zegt wat goed en wat kwaad is en bij geschillen optreedt als scheidsrechter. Een plaatsvervanger van God die garant staat voor verfijning van het geestelijk en zedelijk leven. Hobbes koos voor een geseclariseerd humanisme dat geen religieuze paradoxen aanvaardt, de leugen op zijn bevalligst, en veroordeelde het machtsmisbruik van de katholieke kerk. Maar ook de gepassioneerde betrokkenheid van de presbyterianen en andere afgescheiden christenen bij het opstellen van geloofswaarheden kon hij niet goed aanzien. Hij was er zeker van: geloofsverkondiging zonder politieke bijbedoeling bestaat niet. Mede onder zijn invloed kwamen calvinisten en lutheranen in de achttiende en negentiende eeuw bij vrijdenkers onder vuur te liggen; het christelijke beroep op de autoriteit van het eigen geweten had slechts tot bekrompen opvattingen, een verwaterd hegelianisme geleid. Natuurlijk was er in protestantse kring ook kritiek op de filisters in domineesland. Een van de eersten die tegen de rationalistische geest van Hegel in het geweer kwam, was de Deense theoloog en filosoof Søren Kierkegaard. ⁴ Voorloper van het twintigste eeuwse existentialisme.

Hobbes formuleerde in *Leviathan* de nieuwe vrijheid van de mens *ex negativo*. Het woord betekent slang, draak, een monsterachtig waterdier. ⁵ De Leviathan komt voor in een kanaänitische mythe en is de tegenstrever van God. Bij Hobbes verbeeldt hij de absolute staat die met een geseclariseerde moraal de vrijheid van de enkele mens ter wille van het algemeen belang strak inperkt. Leerlingen van Hobbes: Baruch Spinoza, John Locke, David Hume, Charles de Montesquieu, Jean-Jacques Rousseau en vele anderen gaven aan het individu veel meer vrijheid van denken en handelen. Zij formuleerden ook positieve rechten, zoals scheiding van kerk en staat, de drie staatsmachten, kiesrecht, afschaffing van de slavernij, vrouwenemancipatie, recht op opvoeding en onderwijs, enzovoort. De secularisatie van Europa in de afgelopen driehonderd jaar en het zoeken naar evenwicht tussen individuele vrijheid en het belang van de staat zijn op zichzelf staande ontwikkelingen die nergens anders in de wereld hebben plaatsgevonden. En misschien wel een anomalie in de geschiedenis van de mensheid.

Wetenschap als bron van inspiratie

Moderne beoefening van wetenschap bestaat uit reductie, abstractie én idealisering. Zij werd pas mogelijk, toen in de zestiende eeuw verlichte intellectuelen als Galileo Galilei en Francis Bacon tot het inzicht waren gekomen dat het beschouwen van de natuur en de wijze waarop over haar wordt geredeneerd in belangrijke mate afhankelijk is van de theoretische opzet die men voor een wetenschappelijk experiment heeft gekozen. Vaak een wiskundig model. Zij namen afscheid van een fysica die in de geest van Aristoteles slechts onderzoek deed naar de onmiddellijke natuurervaring in het dagelijkse leven. Een fysica dus die goed uit de voeten kon met de theologisch-filosofische speculaties van de scholastiek. In de volgende eeuwen ging de

⁴ Zie *Enten-Eller*, 1843; Duits: *Entweder-Oder*

⁵ *Jesaja* 27-1

vernieuwing van de natuurwetenschappen met volle vaart verder. Ook de belangstelling van het grote publiek was gewekt. In literaire salons, die in vrijwel alle grote steden te vinden waren en waar de chic zich verzamelde, werd met ontzag opgekeken naar de wetenschapper nieuwe stijl en daar vergaapte men zich aan de wonderen van de natuur die hij met zijn instrumenten en soms bizarre mechanische installaties zichtbaar kon maken. Het in 1687 verschenen hoofdwerk van de beroemde natuurkundige Isaac Newton, *Philosophiae naturalis principia mathematica*, werd in vertalingen en verkorte uitgaven

Rekenmachine van Leibniz

alom gelezen, maar slechts door enkele wiskundig geschoolde geleerden echt begrepen. Ook toen al was het met de universele kennis van de ontwikkelde mens niet meer zo goed gesteld. In een volgende fase, we zijn dan aangekomen in de negentiende eeuw, laat de industrialisatie zich nadrukkelijk gelden. De natuur wordt nu gedegradeerd tot object en gaat deel uitmaken van technische productieprocessen. In de salons leest men elkaar voor uit *On the origin of species by means of natural selection*, van de natuuronderzoeker Charles Darwin, verschenen in 1858. Ook homo sapiens, *das noch nicht festgestellte Thier*⁶, is als alle levende wezens onderworpen aan de wetten van de evolutie. Niet een God met een vooruitziende blik heeft de rijkdom aan levenssoorten geschapen, maar een ongericht proces, de natuurlijke selectie, waarin noodzaak en toeval elkaar produktief aanvullen. De creationisten vonden deze gedachte godslasterlijk. Maar ook de aanhangers van het modernisme zwaaiden Darwin niet enkel lof toe. Hoewel zij het een grote verdienste hebben gevonden dat hij voor de voortgang van het leven de creatieve kant van de dood had gezien, leek het kernwoord van de evolutietheorie, *Survival of the fittest*, hun toch verdacht veel op een tautologie: de overwinnaar is degene die gewonnen heeft. En waarom zou de evolutie alleen in de natuur heersen? Ook in de cultuur is toch een ontwikkeling tot iets hogers gaande? Darwin had te weinig oog gehad voor de geschiedenis van de westerse beschaving met haar belofte van een lange toekomst, waarin mensen zonder tussenkomst van een hemelse god zelf naar vervolmaking streven.

⁶ Friedrich Nietzsche, *Jenseits von Gut und Böse*, *Werke*, KGA, hrsg. von Giorgio Colli und Mazzino Montinari, De Gruyter, Berlin 1973, VI-2, 79

Tegenwoordig wordt Darwin nauwelijks nog door biologen gelezen, wel door wetenschapsfilosofen. De aandacht gaat nu meer uit naar de receptie van de evolutietheorie, bijvoorbeeld door sociaal-darwinisten. Sommige filosofen en historici noemen Darwin in één adem met een modern denker uit de twintigste eeuw, Michel Foucault, anti-hegeliaan pur sang, die aanleunde tegen het structuralisme en nog radicaler was dan hij. Hij zag grote ongelijkheid in de historische ontwikkeling van allerlei maatschappelijke verschijnselen. De laat-moderne mens zal volgens hem dan ook moeten aanvaarden dat waarheid geen eenduidige oorsprong heeft. Wat wij waarheid noemen, is meestal een rationeel construct dat ook anders had kunnen zijn. En een geschiedenis van bevrijding van de mens uit een toestand van onmondigheid, waaraan hij zelf geen schuld heeft, bestaat al helemaal niet. Het streven naar zelfontplooiing is een typisch verlichtingsideaal dat zeer wel weer kan verdwijnen. Alleen rationele systemen van de natuurwetenschappen en de sociale wetenschappen die hoogst complexe wisselwerkingen tussen schijnbaar toevallige en onafhankelijk van elkaar plaatsvindende gebeurtenissen beschrijven, kunnen de postmoderne mens in zijn dagelijkse leven nog tot steun zijn. Foucault onderzocht de ontwikkeling van strategieën met behulp waarvan moderne subjecten met elkaar communiceren. Hij vroeg naar het ontstaan van het begrip waanzin. Ook beschreef hij hoe de gehele maatschappij doortrokken is van lust en sexuele gevoelens. Archeologie noemde hij zijn werkwijze, in navolging van Nietzsches *Genealogie*.⁷ Typerend voor het moderne subject is zijn machtsdenken, vond Foucault, onder schijn van menslievendheid aangevuld met een kil technisch vormingsprogramma. Vorming als modieus kledingstuk. Een moderne *Bildungsbaut*.⁸ Inwisselbaar. Verder is er niets van waarde. Alle mythen zijn fictie. En er is niet één religie die beter is dan een andere. *Le souci de soi* van 1984 laat toch weer enige nuancering van dit pessimistische foucaultse beeld toe. Er komt dan wat ruimte voor humane levenskunst.

De wereld een schouwtoneel

Nu er niet is voorzien in een happy end kunnen de postmoderners net zo goed de handen in de schoot leggen en nog maar één ding hopen: dat hun de culturele en politieke acts nooit zullen gaan vervelen. Helemaal zonder mythe gaat het nu eenmaal niet. Als moderne tijdgeest al door Goethe in zijn *Faust* vormgegeven, giet Mephistopheles, de vorst van de duisternis, graag tover over hen uit. Een bovennatuurlijk wezen, een demonische figuur die zijn prooi aanspoort z'n laatste krachten te mobiliseren en bij de afgrond vooral verder te gaan. Je kunt het verhaal lezen als de bijbel. Een mens verlangt naar het unieke, het eenmalige dat alles overtreft, doet daarvoor afstand van zijn vrijheid en maakt van zichzelf een generaliseerbaar en verwisselbaar individu. De vrolijke apocalyps van de postmoderne wereld. Zou een nieuw begin nog mogelijk

⁷ Friedrich Nietzsche, *Zur Genealogie der Moral, Werke*, KGA, hrsg. von Giorgio Colli und Mazzino Montinari, De Gruyter, Berlin 1973, VI-2, 259 ff.

⁸ Friedrich Nietzsche, *Ueber die Zukunft unserer Bildungsanstalten*, *Werke*, KGA, hrsg. von Giorgio Colli und Mazzino Montinari, De Gruyter, Berlin 1973, III-2, 157

zijn? Tegen beter weten in weer een open bewustzijn krijgen, een onbevangen blik, een heelgemaakte wereld? Ja, zeggen met enige aarzeling sommigen en zij zoeken zoals de filosofen Martin Heidegger en Hans-Georg Gadamer en de kunsthistoricus Ernst Gombrich deze volmaaktheid in de kunst. Anderen vestigen hun hoop liever op een geloof. Maar dan zonder de knellende banden van een traditioneel kerkelijk gezag. Géén uiterste schuldvraag waarop tot in alle details een antwoord moet worden gegeven en géén overmatig boete doen voor begane zonden, wel persoonlijk vergeving vragen - en waarom niet? - aan God. Zijn oordeel werpt het individu helemaal terug op zichzelf. *Wie zonder zonde is ...* alleen zo kan de duivelse kringloop van geweld en tegengeweld worden doorbroken. Religie is echter dan kunst. Zij wil het lijden van de wereld onder ogen zien. De Duitse theoloog Metz, die aan religie een mystiek politieke dimensie geeft, houdt een pleidooi voor de *memoria passionis*, om *dem Schrei ein Gedächtnis und der Zeit ein Ziel zu geben*.⁹ Geheugen met de explosieve kracht van dynamiet om de mens uit een toestand van geestelijke ongevoeligheid te doen ontwaken. Het stimuleert de ontwikkeling van humane rationaliteit.

⁹ J.B. Metz, *Memoria Passionis, ein provozierendes Gedächtnis in pluralistischer Gesellschaft*, 2006